

Een andere wereld

MONIQUE POLAK

Veelvuldig bekroond meesterwerk

DE FONTEIN

1

Mijn bed is warm en behaaglijk. Ik denk dat ik nog even blijf liggen. Ik laat mijn hoofd in het donzen kussen zakken. Het dekbed voelt zo zacht tegen mijn huid. Ik snuif de geur op. Gisteren was het dinsdag, wasdag. Sara, ons nieuwe dienstmeisje, hing de lakens en de kussenslopen buiten te drogen en nu ruiken ze zo heerlijk als de klaver die langs het kanaal achter ons huis groeit.

Ik trek de lakens omhoog zodat ze mijn gezicht bedekken. Een echt Hollands gezicht, zoals vader vaak zegt als hij vanaf de andere kant van de keukentafel naar mijn blauwe, blauwe ogen, mijn blonde pijpenkrullen en mijn wipneus kijkt.

Morgen doe ik mijn lievelingsbroche op, die ene die ik van Johan heb gekregen toen ik elf werd. Hij heeft de vorm van een gouden spiegeltje met een gedraaid handvat. Ik speld hem op de nieuwe blauwe trui die ik van opa heb gekregen, en alle meisjes op school zullen mijn broche en mijn trui bewonderen.

Ik gaap; gisteren was zo'n drukke dag. Het was zo leuk, ik ging met vader en Theo vissen achter ons huis. Ik ving een baars en haalde hem helemaal zelf binnen, zonder hulp van vader. Theo is nog maar tien en hij wilde dat ik een verhaaltje vertelde, dus ik verzon er één over de baars. Over zijn ouders en zijn zus die gevangen waren door andere vissers en dat hij ze achterna wilde, het droge op. 'Ik wil liever worden opgediend als avondeten, met een schijfje citroen en een

beetje mayonaise,' zei ik als de baars in mijn verhaal, 'dan dat ik hier helemaal alleen in het kanaal moet zwemmen.' Theo lachte om mijn vissenstem en zelfs vader leek het stukje over de citroen en de mayonaise grappig te vinden.

Ik gaap opnieuw en strek mijn armen. Maar er is geen ruimte om me uit te rekken. Er ligt zelfs iemand naast me. Wie kan dat nou zijn? Ik herken het meisje niet.

Tenminste, niet meteen.

Ik wil haar wegduwen, maar daar is geen plek voor. Naast haar ligt ook weer iemand. O, het is vreselijk om zo op elkaar gepropt te liggen.

En dan voel ik dat iets me aan de binnenkant van mijn enkel bijt. Ik strek mijn arm uit en geef wat het ook mag zijn een mep.

Op dat moment besef ik waar ik ben. Niet in mijn warme, behaaglijke bed in Broek in Waterland, met opgeschudde donzen kussens en lakens die naar klaver ruiken. Ik ben in Theresienstadt.

Ik mep tegen mijn schouder. Slapen die wandluizen dan nooit?

Ik kom in beweging en draai me op mijn andere zij. In elk geval ligt moeder naast me. Dat geluk hebben niet alle meisjes.

Omdat de lampen in onze kazerne altijd aan zijn (drie gloeilampen die aan de zolderbalken bungelen), kan ik moeders gezicht zien. Zelfs in haar slaap ziet ze er nog moe uit. Hoelang is het geleden dat ze met haar tulpenschort om voor de potkachel in onze keuken stond en de baars bakte die ik had gevangen? 'Met boter,' had ze gezegd terwijl ze nog een volle lepel in de koekenpan deed, 'smaakt alles beter.'

Ik krab aan de huid van mijn schouder. Ik weet dat ik het niet moet doen, maar ik kan het niet helpen. Ik heb overal

jeuk. Ik vecht tegen de neiging om uit bed te springen. Trouwens, ik kan nergens heen. We zitten hier gevangen.

Was dít de droom maar, kon ik maar wakker worden en mijn oude leven weer oppakken.

Als ik uit onze brits spring, maak ik moeder misschien wakker en dan beginnen de andere vrouwen te klagen. Ze hebben altijd wat te klagen. ‘Maak niet zo’n herrie!’ ‘Waarom moet een meisje van jouw leeftijd zo vaak naar de wc?’ ‘Je hebt je jas aan mijn haak gehangen!’

Ik moet opletten dat ik mijn hoofd niet stoot. Er is maar een paar centimeter ruimte boven me. Ik hoor geritsel en het zachte geluid van iemand die kreunt in haar slaap.

‘Er mag geen plekje overblijven. Niet één.’

‘Ja, Frau Davidels,’ roep ik vanuit mijn metalen ketel. De ketel is zo groot dat ik op een stoel moest klimmen om erin te kunnen kruipen. Ik ben nu ongeveer een halfuur aan het schrobben met een lange staalborstel en mijn armen doen al pijn. Mijn hele lijf is nat van het zweet. Ik haat schoonmaken.

Maar ik weet dat ik niet mag klagen. Ik heb geluk met dit baantje in de dieetkeuken van een van de kleine ziekenbarakken van het kamp.

Wc’s schoonmaken zou veel erger zijn. Mijn maag draait om bij de gedachte aan de lange rij houten latrines waar ik vanmorgen een grote boodschap heb gedaan. Als je dan bedenkt dat ik het in Broek al erg vond om een badkamer met Theo te delen. Nu moet ik naast zeker tien andere meisjes en vrouwen hurken en mijn billen afvegen met stukjes papier uit glossy tijdschriften.

‘Zo mag ik het zien,’ zegt Frau Davidels. Haar stem sterft weg terwijl ze de gang door loopt om toezicht te gaan houden op de anderen die in de dieetkeuken werken. Frau Da-

videls geeft ons alleen complimenten als er geen nazi's in de buurt zijn. Zijn er wel nazi's in de dieetkeuken, dan worden Frau Davidels' lippen smal en krijgt haar stem een scherpe klank.

'Harder schrobben!' roept ze dan bevelend. 'Zie je niet dat je die plek daar bent vergeten?'

Frau Davidels draagt een witte muts en een wit schort. Maar omdat ik haar heb gezien toen ze niet aan het werk was, weet ik dat ze onder die muts lang donker haar heeft dat sluik over haar schouders valt. Moeder heeft me verteld dat Frau Davidels de weduwe is van een Tsjechische bankier. Ik zie ze voor me, arm in arm wandelend over de met kasseien geplaveide straten van Praag. Het is een zonnige dag en Frau Davidels draagt een parasol.

Frau Davidels is met haar enige kind naar Theresienstadt gestuurd, een zoon. Maar hij is op transport gesteld.

'Die arme vrouw!' zei moeder. 'Ik snap niet waar ze de kracht vandaan haalt om door te gaan. Eerst haar man, toen de jongen. Het is meer dan één ziel kan verdragen.'

Dus als Frau Davidels met haar scherpe stem praat, probeer ik eraan te denken hoe zwaar ze het heeft. Dat maakt haar scherpe stem beter te verdragen.

Transport. Ik huiver als ik alleen al aan het woord denk en schrob nog wat harder. Ik hoefde niet lang in Theresienstadt te zijn om te begrijpen waar iedereen hier het allerbangst voor is, zelfs nog banger dan voor de dood: om een smal strookje papier te vinden met je naam, je nummer en het woord *Inbegrepen!* erop. Dat is het sein dat je op transport wordt gesteld. Ik weet maar één ding zeker over die transporten, en dat is dat ze naar het oosten gaan.

'Naar andere getto's, net als dit, maar dan nog beter,' verzekeren de Tsjechische gendarmes ons. Maar ze kijken ons nooit aan als ze het over de transporten hebben, dus ik denk

dat ze liegen, dat ze proberen om ons rustig te houden zodat we ons als lammeren naar de slachtbank laten leiden.

Trouwens, als de zoon van Frau Davidels nog leefde, dan zou hij haar onderhand toch wel geschreven hebben om haar dat te vertellen?

Je hebt in Theresienstadt maar één doel, en dat is je eigen naam en de namen van de mensen waar je van houdt van de transportlijsten houden. Helaas horen transporten hier net zo bij het leven als wandluizen en latrines.

Vader vertelde Theo en mij dat keizer Josef II Terezin heeft gebouwd ter ere van zijn moeder, keizerin Maria Theresia. De oude keizerin zou zich in haar graf omdraaien als ze wist wat er van het cadeau van haar zoon is geworden! De nazi's hebben deze plek de naam Theresienstadt gegeven. Nu ruikt het hier naar zweet en menselijke uitwerpselen. Er zitten zo veel gevangenen op elkaar gepakt dat je je niet meer vrij kunt bewegen. En omdat er treinladingen joden blijven aankomen, moeten anderen worden weggestuurd.

Ik schrob over de zwarte korst tot die van de wand van de ketel loskomt en op de bodem valt. Als je bedenkt wat een waterige soep we 's middags en 's avonds krijgen, dan is het een wonder dat de ketels überhaupt vies worden. Ik kijk neer op het kleine hoopje aan mijn voeten. Niks dan verbrande korsten. Op mijn eerste dag in de diëtkeuken heb ik geprobeerd ze op te eten, maar de korsten smaakten bitter en het holle gevoel in mijn maag ging er niet van weg.

‘We hebben geluk gehad,’ zei vader tegen Theo en mij toen ze ons uit de trein duwden in Bauschowitz, vlak bij Theresienstadt. ‘We gaan naar een modelstad.’

Wat een modelstad! Ik schud met mijn arm om de kramp te verdrijven. Het is de schuld van vader en moeder dat we hier terecht zijn gekomen! Hoe hebben ze zo dom kunnen zijn? Waarom zijn we niet uit Nederland weggegaan toen het

voor joden nog mogelijk was om het land te verlaten? Ouders moeten voor hun kinderen zorgen, maar vader en moeder hebben hun werk niet echt goed gedaan, of wel soms?

Mijn maag maakt een salto, maar deze keer is het niet van de honger.

Nee, het is hetzelfde gevoel dat ik thuis had toen ik vaders atelier in ging en een van zijn kostbare potten verf openmaakte. Ik doopte mijn vingertop in de dikke rode vloeistof en snoof diep de geur van de verf op. Die rook naar kalk. Vader wordt zelden boos, maar hij is een pietje precies als het om zijn atelier gaat, en dan vooral om zijn kostbare verf- en tekenspullen.

‘Wie heeft er aan de magenta gezeten?’ riep hij met bulderende stem naar beneden. Tegen die tijd zaten Theo en ik aan de keukentafel. Moeder stond aan het fornuis en roerde een beetje suiker door de rode kool met uien die we voor ons middageten kregen.

Theo haalde zijn schouders op. Moeder deed alsof ze niks hoorde. Eerst zei ik helemaal niets. Maar toen kreeg ik een idee. Er was één iemand die niet voor zichzelf op zou komen als ik haar de schuld gaf.

‘Dat moet Sara zijn geweest!’ riep ik naar boven. Sara was toen vier maanden bij ons. Ze was joods en haar ouders hadden haar uit Duitsland weggestuurd toen ze vonden dat de politieke situatie daar te gevaarlijk werd. Ze waren ervan overtuigd dat ze in Nederland veilig zou zijn. En vader en moeder hadden afgesproken dat ze bij ons kon wonen als ze meehielp in het huishouden.

Ik wist dat het niet aardig van me was om Sara de schuld te geven, maar ik deed het toch.

‘Sara!’ Vaders stem bulderde nu nog harder. ‘Ik heb je al eerder gezegd: je mag nooit aan mijn verf komen!’

Sara was waarschijnlijk een van de bedden aan het ver-

schonen. Van beneden kon ik haar antwoord niet verstaan. Ik hoorde alleen het geluid van haar stem toen ze haar excuses aanbood voor iets wat ze niet had gedaan. Ik had me toen opgelucht gevoeld. Vader kon beter boos zijn op Sara dan op mij. Maar nu, terwijl ik de ketel schrob, wou ik maar dat ik Sara niet de schuld had gegeven.

‘Hier is de borstel, Hannelore. Zorg ervoor dat de ketel brandschoon is. Het is een kwestie van hygiëne.’

De stem van Frau Davidels haalt me terug uit de herinneringen aan Sara: de manier waarop haar vingers soms trilden als ze vaders boeken afstofte en hoe zorgvuldig ze de was opvouwde, waarbij ze elk paar sokken tot een nette bal oprolde.

Wie ter wereld is Hannelore? Intussen ken ik iedereen die in de dieetkeuken werkt, maar ik heb nog niemand ontmoet die Hannelore heet. Ik wil haar zien om te ontdekken of ze van mijn leeftijd is, maar ik zie natuurlijk niks hierbinnen in mijn ketel. En zo begint mijn vriendschap met Hannelore voor ik ook maar een blik op haar heb kunnen werpen.

‘Hannelore,’ fluister ik als ik de voetstappen van Frau Davidels over de tegels van de gang hoor verdwijnen.

Hannelore geeft eerst geen antwoord. Dus ik probeer het nog een keer, maar nu iets luider. ‘Hannelore, hoe oud ben je?’ vraag ik.

Als Hannelore eindelijk iets zegt, doet ze dat met een heel dun stemmetje dat me aan een muis doet denken. Ik vraag me af of Hannelore kleine, donkere ogen heeft en een puntige kin. Ik hoop maar dat ze geen staart heeft! En als ze er wel een heeft, ben ik benieuwd hoe ze die onder haar kleren weet te verbergen en wat ze ermee doet als ze gaat slapen.

‘Ik ben veertien,’ antwoordt Hannelore vanuit haar ketel.

‘Ik ook!’ vertel ik haar, niet in staat om mijn opwinding te

verbergen. Hoe groot was die kans tenslotte, dat we even oud waren? Ik heb al zo lang geen vriendin meer gehad om mijn hart bij uit te storten. En als Hannelore net zo oud is als ik en ook in de dieetkeuken werkt, dan worden we zeker vriendinnen. Beste vriendinnen zelfs. Ik zie ons al samen in de rij staan voor de soep, dicht tegen elkaar aan om warm te blijven. We mogen van de bewakers natuurlijk niet arm in arm lopen, maar we kunnen vlak naast elkaar staan en verhalen uitwisselen over de jongens die we leuk vinden. Ik kan haar vertellen over Franticek Halop. Hoe knap hij is en dat hij soms naar me glimlacht als hij me op straat tegenkomt.

‘Mijn arm is moe,’ zegt Hannelore. Dan maakt ze een snuivend geluid.

‘We hebben geluk dat we hier zijn.’ Mijn stem klinkt scherper dan ik het bedoel, maar wat me het meest verbaast is dat ik net zo klink als vader. Hij zou het zelf kunnen zijn, sprekend vanuit mijn ketel. Dat is gek, want ik haat vaders gewoonte om alles in een les te veranderen en nu doe ik het zelf ook. ‘Voor hetzelfde geld hadden we latrines moeten schoonmaken,’ zeg ik tegen Hannelore. ‘Daarmee vergeleken is ketels schrobben een pretje.’

Hannelore snuift nog een keer. Ik weet niet of ik wel vriendinnen kan zijn met zo’n huilebalk.

Ik doe een poosje niets anders dan schrobben. Ik voel dat ik een pruilmond trek. Die Hannelore stelt me nu al teleur.

Zij is degene die het gesprek weer op gang brengt. ‘Waar kom je vandaan?’ wil ze weten.

‘Broek,’ zeg ik tegen haar, maar dan bedenk ik dat ze misschien niet weet waar dat ligt. Ik kan aan haar uitspraak horen dat Hannelore Duits is. Misschien is ze nog nooit in Nederland geweest. ‘Broek is in Nederland,’ zeg ik. ‘Vlak bij Amsterdam.’

‘Ik kom uit Hamburg.’

Nu klinkt Hannelores stem wat minder kleintjes. ‘Hoe ben jij hier terechtgekomen?’

‘Meisjes!’

Frau Davidels is terug, en ik hoor ook nog andere voetstappen. Dat is vast een nazi-opzichter. ‘Geen geklets!’ zegt Frau Davidels. ‘Hou je aandacht bij je schoonmaakwerk, of anders!’

Ik hoor Hannelore weer snuiven. Ik denk dat ze niet gewend is dat volwassenen streng tegen haar zijn. Ze is vast een verwend meisje. Misschien is ze enig kind, de langverwachte nakomeling van oudere ouders. Ik zie ze voor me. De moeder is muizig. De vader luistert naar Bach en rookt een pijp. Ze verheffen nooit hun stem als ze tegen haar praten. Nee, Hannelore is hun prinsesje.

Ik moet er bijna om lachen, om hoe mijn geest werkt.

‘Die Lotte is altijd verhalen aan het verzinnen.’ Dat zei opa over mij als hij wist dat ik het kon horen. Opa is de vader van mijn vader. Hij plaagde me, maar ik wist dat het ook een soort compliment was. Ik kan niet schilderen zoals vader, maar ik kan wel verhalen verzinnen. En dat is niet niks.

2

Hannelores vraag zet me aan het denken. Hoe zijn we hier eigenlijk terechtgekomen?

Ik reik omhoog met de borstel en schrob over een lastig stukje korst. We zijn nog maar een maand in Theresienstadt en het wordt al moeilijker om me ons oude leven te herinneren. Wat heeft ons naar deze zogenaamde modelstad gebracht?

Natuurlijk stuurden ze ons hiernaartoe omdat we joden zijn. Maar in mijn geval lijkt dat wel bijzonder oneerlijk. Het jodendom betekent niets voor mij. Ik ben dan wel joods, maar ik ben allereerst een Nederlands meisje. Ik heb nog nooit een voet in een synagoge gezet, behalve dan een keer in de oude synagoge van grijze steen in Zutphen, waar mijn opa woont. Theo en ik gingen daar trouwens alleen heen om de steen buiten te zien, die daar gelegd is door Isaac van Raalte, opa's vader en onze overgrootvader. Hij was de laatste gelovige Van Raalte.

Als moeder en ik wel eens boodschappen gingen doen op het Waterlooplein, in het deel van Amsterdam waar de orthodoxe joden wonen, met hun gebedssjaals over hun schouders en hun lange haarlokken voor hun oren, dan waren ze me zo vreemd alsof ze van Mars kwamen.

Dat is zo'n beetje wat het jodendom voor mij inhoudt. Dat, en de droge crackers die we in de lente soms van moeder kregen. Zij noemde die *matzes*. Ik wist alleen dat die crackers nergens naar smaakten als ze niet waren besmeerd met een dikke laag zoete boter en bestrooid met suiker.

Voor de oorlog dacht ik nooit zo over het jodendom na. Ik had het veel te druk met mijn leventje van naar school gaan, afspreken met vriendinnen en gedichten lezen. En wat God betreft, waar had ik Hem voor nodig?

Nu ik in Theresienstadt ben, heb ik besloten dat het maar goed is dat ik nooit gelovig ben geweest. Wat voor God zou een doodgewoon meisje de huid van haar handen stuk laten schrobben? Wat voor God zou latrines uitvinden en bewakers met pistolen? Nee, ik ben blij dat ik geen geloof heb om kwijt te raken.

Toen we van Sara's familie hoorden hoe slecht de Duitse joden behandeld werden, vonden we dat schandelijk, maar we maakten ons nooit zorgen over onszelf. Duitsland was ver weg en bovendien: zouden de vele dijken ons kleine landje niet beschermen?

Toen we kleiner waren, voor Theo oud genoeg was om naar school te gaan, speelden we vaak samen in vaders atelier terwijl moeder eten kookte. Vader zei dat hij ons graag om zich heen had, zolang we geen ruzie maakten of aan zijn verfspullen kwamen. Soms mocht ik het water verversen waar hij zijn kwasten in doopte. Dat was een speciaal voorrecht. Dan liep ik over de gang met het kleine potje water, water dat in een zwartbruine soep was veranderd omdat alle kleuren die vader had gebruikt door elkaar waren gemengd. Ik weet nog dat ik me zo belangrijk voelde alsof ik de Heilige Graal droeg. Welk joods meisje denkt nou zoiets? Geen gelovig meisje in ieder geval.

Soms, als het krassende geluid van vaders pen stopte en hij zijn kwasten weglegde, op een rij van klein naar groot, liet hij ons zien wat hij die middag had getekend. Natuurlijk wilde hij zijn werk eigenlijk vooral aan mij laten zien. Theo was nog te klein om het te begrijpen.

Ik herinner me nu één bepaalde tekening, een tekening

die ons leven veranderde. In die tekening beklimt een chagrijnige man een ladder. Hij heeft een verfwast in zijn hand en aan de voet van de ladder staat een pot zwarte verf. Eronder staat in vaders nette zwarte handschrift te lezen: *Was hij maar huisschilder gebleven.*

‘De snor van die man is grappig,’ zei Theo toen vader ons de tekening liet zien.

‘Wie is dat?’ vroeg ik aan vader. Vaders tekeningen stonden elke week van maandag tot en met vrijdag op pagina 3 van *De Telegraaf*, de krant van Amsterdam. Zijn werk was bijna altijd geestig, maar deze keer begreep ik de grap niet.

Het was schemerig en er trok een schaduw over vaders gezicht. ‘Dat is Adolf Hitler,’ legde hij uit.

‘Hitler?’

‘Een maniak die in Duitsland aan de macht is gekomen,’ zei vader terwijl hij de potten verf netjes op een rij zette. Meer niet.

Uiteindelijk konden de dijken ons niet beschermen. In mei 1940 vielen de Duitsers, in hun onstilbare honger naar steeds meer grondgebied in Europa, Nederland binnen. Nederland capituleerde vijf dagen later. De moffen (zo noemden we de Duitsers, naar de moffen van bont die ze ’s winters droegen om hun handen warm te houden) kwamen als een kudde boze olifanten binnenrijden in hun grote grijze tanks. Ik was bijna te bang om te kijken. Mijn knieën knikten toen ik het gerommel van de tanks hoorde. Hoe kon dit in Nederland gebeuren? Ik had over oorlogen geleerd bij geschiedenis, maar ik had nooit kunnen dromen dat ik er één van dichtbij zou meemaken.

Toen verdween Sara. Ze pakte haar koffertje en verliet vroeg in de morgen het huis zonder zelfs maar gedag te zeggen. Ze wist beter dan wie ook waar de nazi’s toe in staat wa-

ren. Is het haar gelukt om uit Nederland te vluchten? We hebben nooit meer iets van haar gehoord, maar ik wil graag geloven dat ze een manier heeft gevonden om het land uit te komen. Ik stelde me voor dat ze in Londen was. Ik was een keer met mijn ouders en Theo op vakantie naar Parijs geweest, maar nog nooit naar Londen. Misschien had Sara daar werk gevonden als dienstmeisje, of was ze verliefd geworden op een knappe weduwnaar met een Brits accent. Ze hield van zijn kinderen alsof ze van haarzelf waren en zij noemden haar mama. Ze waren hun echte moeder, die aan een verschrikkelijke ziekte was overleden, al bijna vergeten. Tuberculose, ja, dat was het. Tuberculose. Zo tragisch.

Daar ging ik weer... ik verzon weer verhalen.

Toen de nazi's aan de macht kwamen werd het leven in Nederland voor ons joden slechter en slechter. Het was voor ons verboden om openbare parken of christelijke huizen binnen te gaan. Ik zal nooit die avond vergeten waarop we werden weggestuurd bij Die Port van Cleve in Amsterdam.

'Het spijt me, meneer Van Raalte,' zei hoofdkelner Jan en hij wees naar een vel papier dat op de deur van het restaurant was gespijkerd. Ik kreeg een brok in mijn keel toen ik de woorden op het papier las: VOOR JODEN VERBODEN.

Jan weigerde vader aan te kijken. 'Regels zijn regels,' zei Jan zacht.

Moeder draaide zich om en liep vastberaden in de richting van het Centraal Station. 'Ik eet mijn biefstuk toch liever thuis,' zei ze luid.

'Ja!' Ik praatte zo hard mogelijk, zodat Jan me kon horen. 'En die van moeder is tenminste niet taai, zoals de biefstuk die jullie bij Die Port van Cleve serveren.'

Later mochten we ook niet meer autorijden of met de tram, en zelfs niet meer zwemmen in het kanaal achter ons huis. Dat we niet mochten zwemmen vond ik nog oneerlijker dan

dat we waren weggestuurd bij Die Port van Cleve. Op hete zomermiddagen hoorden Theo en ik van achter de gordijnen de andere kinderen uit de buurt rondspetteren in het kanaal.

En toen kwam natuurlijk de gele ster met daarop in woeste zwarte letters het woord JOOD. Moeder moest de sterren op al onze kleren naaien en wij moesten de ster altijd dragen, waar we ook heen gingen. Hij zat links, op de plek van ons hart.

Ik weet nog hoe snel mijn hart klopte toen ik er voor het eerst één droeg. Moeder had hem op mijn blauwe lievelings-trui genaaid, uit opa's kledingwinkel in Zutphen. Mijn ogen vulden zich met tranen. Niet alleen omdat ik door Broek moest lopen met dit vernederende merkteken, maar ook omdat hij mijn trui zo lelijk maakte. Het harde geel, een vurige, woeste kleur, paste helemaal niet bij het prachtige blauw.

Niemand wilde het huis uit met die ster op. Zelfs vader niet.

Moeder was het dapperst. 'Ik ga niet de hele dag binnen zitten,' kondigde ze met opgeheven hoofd aan. 'Ik ga een wandelingetje maken.'

We stonden bij de voordeur op haar te wachten toen ze een halfuur later terugkwam. Ze glimlachte breed naar ons.

'Dat viel mee,' was alles wat ze zei.

We wenden aan de gele ster. En al waren we er in het begin kapot van, we wenden ook aan vaders afwezigheid nadat de nazi's hem naar een Nederlandse gevangenis hadden gestuurd.

De nazi's bleken niet zo blij te zijn met de tekening die vader van Hitler had gemaakt.

Natuurlijk miste ik vader. Ik was zijn lievelingetje. En wie moest er nu zijn voorhoofd masseren als hij een migraine-aanval kreeg? Moeder ging een keer per week naar de ge-

vangen. Toen ze de eerste keer terugkwam, stond haar gezicht vermoeder dan ik het ooit had gezien.

‘Het gaat goed met vader,’ verzekerde ze ons. ‘Hij is snel weer thuis.’

Maar het duurde bijna een jaar voor vader vrij werd gelaten. Intussen moest ik naar een andere school. Als jood mocht ik niet langer naar het Amsterdams Lyceum, de school waar ik zo van hield en waar ik zo goed presteerde. In plaats daarvan werd ik naar het Joods Lyceum gestuurd, net als alle andere joodse kinderen van mijn leeftijd die in en rond Amsterdam woonden.

Het Joods Lyceum was een eenvoudig bruin bakstenen gebouw in een minder goede buurt van de stad. Ik verlangde zo terug naar mijn oude school!

Ik deed mijn best niet meer. Ik liet mijn huiswerk onafgemaakt in mijn schooltas zitten en ik zat met de andere kinderen te fluisteren tijdens de les.

‘Lotte, als ik nog één keer moet zeggen dat je op moet houden, dan...’ waarschuwde meneer Cohen, onze leraar Latijn.

Ik keek hem recht aan. Alles aan meneer Cohen ergerde me: het feit dat hij voor de oorlog professor was geweest aan de Universiteit van Amsterdam, de grijze stoppels op zijn kin, zijn lange vingers vol nicotinevlekken die trilden als hij boos op ons werd. Wie was hij om mij te dreigen? Hij was net zo machteloos als wij allemaal.

‘Dan... wat doet u dan precies, meneer Cohen?’ vroeg ik.

Op het Amsterdams Lyceum had ik nooit zo brutaal durven zijn, maar wat kon het mij nu nog schelen? En trouwens, wat had ik te verliezen? De andere leerlingen giechelden, maar daar beleefde ik geen plezier aan. De meeste dagen haatte ik meneer Cohen. En toch... toch had ik soms ook medelijden met hem. Dat maakte me nog bozer.

Johan was de enige die ik kende op het Joods Lyceum. We waren al een eeuwigheid vrienden. Mijn hart ontgooide een beetje bij de gedachte aan het verjaardagsfeestje waarop hij mij de gouden broche had gegeven waar ik zo dol op was. Nu lijkt de dag van dat partijtje heel ver weg, maar het was zo leuk geweest. Ik kon moeders stem bijna horen.

‘Johan is er!’ riep ze vanuit de gang. ‘Iedereen is in de zitkamer,’ zei ze tegen Johan.

Ik keek streng naar Wilma, Trudy en Theo. Ze mochten niet gaan lachen, dat zou het spelletje verpesten.

Johan had een klein pakje bij zich met een zilveren strik eromheen.

‘Gefeliciteerd, Lotte,’ zei hij toen hij binnenkwam.

Moeder liep met ondeugend tintelende ogen achter hem. Zij had ons dit spelletje geleerd.

Ik had één been onder me gevouwen, precies zoals moeder me had laten zien. Mijn blauwe wollen maillot kriebelde. Voor het feestje had moeder één pijp van een andere blauwe maillot afgeknipt en die volgestopt met vodden, zodat nu op de plek van mijn eigen been een opgevuld been zat. Het was niet makkelijk om zo te zitten, maar ik probeerde niet te bewegen. De pret was wel een beetje ongemak waard. Ik probeerde niet te lachen toen ik eraan dacht hoe Trudy had gegild toen we de grap met haar hadden uitgehaald.

‘Johan, Johan! Trek aan Lottes benen!’ Theo gilte van het lachen. Theo was toen acht, maar hij gedroeg zich alsof hij veel jonger was. Dat komt ervan als je de baby in het gezin bent.

‘Nee, nee,’ zei ik. ‘Je moet aan ál onze benen trekken.’ Ik wierp Theo een dreigende blik toe om hem eraan te herinneren dat ik hem nooit zou hebben uitgenodigd als hij mijn broer niet was geweest.

Johan legde het pakje op tafel. Ik vroeg me af wat erin zat.

Een armband of een broche misschien? Zijn moeder had een heel goede smaak. Ja, ik hoopte dat het een broche was. Dan zou ik hem dragen op mijn nieuwe blauwe trui.

Johan kwam naar onze kleine kring toe en knielde neer zodat hij aan onze benen kon trekken. Wilma giechelde en dat maakte Trudy ook aan het giechelen. Ik hield mijn adem in om zelf niet te gaan giechelen. Giechelen kan heel besmettelijk zijn, vooral op verjaardagsfeestjes waar je grappen uithaalt met je gasten.

‘Au, niet zo hard!’ zei Theo toen Johan aan zijn been trok.

Daarna trok hij aan Trudy’s benen en toen aan die van Wilma. ‘Het is een onnozel spelletje,’ zei Johan toen hij bij mij kwam.

Ik probeerde serieus te kijken.

Johan trok eerst aan mijn rechterbeen. Ik keek moeder aan. Ze stond glimlachend in de deuropening.

‘Lieve help!’ schreeuwde Johan toen hij aan mijn linkerbeen trok.

De opgevulde kous liet los en viel op de grond. Johan sloeg zijn hand voor zijn mond. Wij lagen allemaal dubbel van het lachen.

Een dik jaar later keek ik naar Johan die zijn wiskundesommen zat te maken. Er was zoveel veranderd, maar het hielp wel een beetje dat Johan nog steeds Johan was.

Niet alle vierhonderd leerlingen van het Joods Lyceum waren Hollands. Ongeveer de helft waren moffen, Duitse joden die net als Sara naar Nederland gevlucht waren.

Een van die moffenmeisjes trok mijn aandacht. Of eigenlijk trokken haar kleren mijn aandacht. Ze was veel beter gekleed dan wij en in die tijd, met vader in de gevangenis, hadden wij ook geen geld voor zulke luxe dingen als nieuwe kleren.

Ik kwam erachter dat ze Anne heette. We waren even oud, maar ze zat in een andere klas. Annes oudere zus Margot had dezelfde donkere haren en ogen.

‘Wat een mooi jasje,’ zei ik op een herfstmorgen toen we toevallig naast elkaar de trap op liepen. Het jasje had een grijze bontkraag, ik denk dat het konijnenbont was. Ik had nog nooit van mijn leven zoiets chics gezien.

‘Dankjewel,’ antwoordde ze en ik voelde haar ogen over mijn eigen outfit glijden, een keurende blik die zag wat er allemaal mis was.

Moeder had de blauwe trui zo vaak gewassen dat hij begon te pillen. De ellebogen waren bezaaid met spikkels blauwe wol. Anne gaf geen complimentje terug, maar ze ging langzamer lopen zodat we samen de trap konden nemen.

‘Wat vind jij van meneer Cohen? Ze zeggen dat hij heel streng kan zijn,’ zei ze.

‘Streng?’ Ik haalde mijn schouders op. ‘Hij probeert streng te zijn.’ Ik liet mijn stem dalen en voegde eraan toe: ‘Maar ik denk dat hij bang voor ons is.’

Annes donkere ogen glommen. ‘Bang voor jullie? Voor jullie allemaal?’ vroeg ze.

Ik knikte. ‘Vooral voor mij. Hij is doodsbang voor mij!’ Ik deed mijn mond wijd open en maakte een brullend geluid. Als een leeuw.

Anne giechelde.

Na dat eerste gesprekje zwaaiden we altijd naar elkaar als we elkaar in de verte zagen. En als we samen de trap op liepen, maakte ik mijn brullende geluid en lachte Anne waarderend.

Ik probeerde bij te houden hoeveel verschillende outfits ze had. Een blauw-zwart plooirokje. Een groene trui met knopen in de vorm van madeliefjes. Blouses in elke kleur. Ik

concludeerde dat haar familie erg rijk was, of dat Anne erg werd verwend. Of allebei. En al was ik een beetje jaloers op haar mooie kleren, ik mocht haar vanwege haar ondeugende ogen en de manier waarop ze lachte om mijn leeuwenimitatie.

Toen, op een morgen in juli 1942, was Anne niet op school. Ik dacht eerst dat ze misschien verkouden was of een griepje had opgelopen. Maar Margot was er ook niet. Ik slikte.

Er verdwenen wel vaker zonder waarschuwing leerlingen van het Joods Lyceum. Soms waren die door de nazi's opgepakt tijdens een van hun razzia's (overvallen die steeds vaker voorkwamen). Dan werden ze op de trein naar het oosten gezet en daar gehuisvest. Soms, maar dat waren alleen geruchten, hoorden we dat verdwenen leerlingen waren ondergedoken. En dat ze dan meestal voor de veiligheid gescheiden werden van hun familie.

Arme Anne, dacht ik, wetend hoe gehecht ze was aan haar zus. Maar aan de andere kant, als haar familie zo rijk was als ik me voorstelde, was het ze misschien wel gelukt om bij elkaar te blijven. Ik hoopte maar dat dat zo was en even vroeg ik me af of ik het wel zou redden zonder vader, moeder en Theo.

Natuurlijk kon Theo heel vervelend zijn en wou ik soms dat hij nooit was geboren, vooral als hij me dikkerd noemde en zei dat er nooit een jongen met me zou willen trouwen.

'Je vindt nooit een vrijwilliger!' riep hij dan lachend terwijl hij in een kringetje om me heen danste. Daar werd ik dan zo boos van dat de ader op mijn voorhoofd opzwol en ik hoofdpijn kreeg.

Maar hoe irritant Theo ook was, ik kon me niet voorstellen dat ik zonder hem zou gaan slapen en zonder hem weer wakker zou worden. Ik werd er koud van als ik er alleen maar aan dacht.

Ik hoopte zo dat Anne, Margot en hun ouders bij elkaar waren gebleven. En onwillekeurig dacht ik ook: wat heeft Anne nu aan al die mooie outfits?

Het bericht dat we uit Amsterdam gedeporteerd zouden worden kwam in april 1943. Vader was toen weer thuis. Moeder had een verzoek tot vrijlating ingediend en uiteindelijk besloten de nazi's dat hun zaak tegen vader niet sterk genoeg was om hem nog langer gevangen te houden. Gelukkig had *De Telegraaf* vaders salaris gewoon doorbetaald toen hij in de gevangenis zat, anders hadden we geen geld gehad om de rekeningen te betalen en eten te kopen.

Toen het nieuws van de deportatie kwam, voelde het eerst alsof ik een nachtmerrie had. Toen keek ik om me heen in ons huis en dacht aan alle dingen die ik zou gaan missen: de glas-in-loodramen boven onze voordeur, de potkachel, de open haard in de zitkamer en mijn eigen heerlijke kamertje.

'Hoe kan ik leven zonder alle dingen waar zo ik aan gehecht ben?' snikte ik.

'Dat gaat je wel lukken,' zei moeder terwijl ze met haar hand over mijn voorhoofd streek. 'Het gaat ons allemaal lukken.'

'In ieder geval,' voegde vader eraan toe, 'blijven we alle vier bij elkaar.'

Dat herinnerde me aan de tijd dat hij helemaal alleen in de gevangenis had gezeten, en toen had ik spijt dat ik me zo had aangesteld.

Dus ik deed mijn best, gezien de omstandigheden. Maar je kon merken dat er een bepaalde spanning in huis hing, want Theo en ik maakten helemaal geen ruzie meer.

We mochten ieder één rugzak en één koffer meenemen. Moeder stopte in iedere koffer een wollen deken en lette goed op wat we verder inpakten. Ze schudde haar hoofd

toen ze zag dat ik mijn dichtbundel van Heinrich Heine in mijn rugzak stopte.

‘Ken je die gedichten niet uit je hoofd, Lotte?’ vroeg ze.

Dat was zo, en dus liet ik het boek achter op mijn bureau. Ik pakte twee rokken in, twee blouses, twee truien (waaronder de blauwe), meerdere paren sokken en natuurlijk ondergoed. Op het allerlaatste moment, terwijl moeder druk was met Theo en hem een standje gaf omdat hij probeerde zijn modeltrein mee te nemen, lukte het me om twee dingen in te pakken waar moeder het ongetwijfeld niet mee eens zou zijn: de spiegelbroche die Johan me had gegeven en mijn roomkleurige, gesmokte zijden jurk. Niet dat die jurk me nog paste. Ik had hem voor het laatst gedragen toen ik vijf was. Maar het was altijd mijn lievelingsjurk gebleven. Hij was op maat gemaakt door een kleermaker in Amsterdam en al was ik er bijna tien jaar geleden al uitgegroeid, ik had hem al die tijd in de kast laten hangen en geweigerd hem door te geven aan mijn nichtje Isabel. De jurk herinnerde me aan gelukkiger, zorgelozer tijden.

Ik had hem gedragen op de dag dat ik koningin Wilhelmina ontmoette. Nou, oké, ik heb haar niet echt ontmoet. Maar ze had me gezien. Ze had me opgemerkt. Ze had een rijtoer gemaakt door Amsterdam, begin mei, tijdens haar jaarlijkse bezoek aan de stad. Er stonden rijen mensen langs de straten in de hoop een glimp van haar op te vangen of haar een hand te kunnen geven. Het leek alsof zelfs de rode en gele tulpen reikhalzend naar haar uitkeken.

Ik zat op vaders schouders toen koningin Wilhelmina voorbijkwam. Theo was nog maar een baby en lag in moeders armen. Het rijtuig van de koningin ging langzamer rijden toen ze ons voorbijreed. Eerst knikte ze glimlachend naar vader. Ze wist natuurlijk dat hij Joseph van Raalte was, de tekenaar van *De Telegraaf*. Toen gleed haar blik omhoog, naar mij.

En ik ben nooit vergeten wat ze toen zei: ‘Wat een snoezig meisje. En wat een snoezige jurk!’

Zelfs toen, met mijn tas bijna gepakt voor onze reis naar Joost mocht weten waar, deed de herinnering aan die dag me glimlachen. En dus stopte ik de jurk stiekem in mijn koffer. Als moeder het ontdekte en boos werd, jammer dan.

We moesten ons melden bij de Hollandsche Schouwburg, het enige theater in Amsterdam waar joden nog naar binnen mochten. De dag ervoor reisden we van Broek naar het centrum van Amsterdam. We overnachtten bij oom Eduard en tante Jacoba en hun kinderen. Hun namen stonden nog niet op de gevreesde lijst.

Tijdens het avondeten werd er niet veel gezegd. Vader en oom Eduard bespraken alleen zakelijke dingen. Bij wie had vader de reservesleutels van het huis in Broek achtergelaten? Bij welke boer was vaders auto, zijn kostbare Delahaye, in de schuur verstopt? Wat vonden zijn redacteuren bij *De Telegraaf* van de situatie, zouden ze vaders rekeningen blijven betalen terwijl hij weg was?

Na het eten zaten we bij elkaar in de zitkamer. Moeder stak een hand in haar rugzak. Ik dacht dat ze wat kruiden voor tante Jacoba had meegenomen, of misschien haar tulpenschort. Maar Moeder trok een flanelle laken tevoorschijn dat om iets van porselein was gewikkeld. Misschien was het haar Delfts blauwe theepot?

Mijn adem stakte in mijn keel toen ik zag wat het was. Niet moeders theepot of kruiden of een schort. Nee, het was mijn porseleinen theeserviesje. Het serviesje waarin ik Wilma en Trudy echte thee had geserveerd toen we nog klein waren. Waarom had moeder dat meegenomen?

Moeder keek me aan. ‘Lotte,’ zei ze, ‘ik wist zeker dat je je theeserviesje aan Isabel zou willen geven.’

Ze moet gezien hebben dat mijn gezicht knalrood werd. Ik sprong bijna uit elkaar van kwaadheid.

‘Isabel zal er goed voor zorgen terwijl we weg zijn, toch, Isabel?’

Isabel stond op van de paardenharen stoel waar ze op zat en deed een stap in de richting van het theeserviesje. Mijn theeserviesje.

Maar ik was er het eerst. Ik rukte moeder het serviesje uit haar handen. Toen ik het eenmaal in mijn handen had, trillend van woede en verdriet en de onrechtvaardigheid van de hele situatie, nam ik het theeserviesje mee en smiet het van de trap die naar de bovenwoning leidde. De theepot en de kopjes en schoteltjes raakten eerst de muur en toen de vloer, met een verschrikkelijk kabaal.

Hete tranen liepen over mijn wangen, maar ik begon niet te schreeuwen. Ik voelde me zo ellendig en angstig dat ik er geen woorden voor kon vinden. Alles werd me afgenomen! Alles!

Moeder sloeg haar hand voor haar mond. ‘Lotte, wat heb je gedaan?’ vroeg ze.

Alleen vader leek het te begrijpen. Toen ik naar hem keek, zag ik dat zijn ogen vol tranen stonden. Hij keek mijn moeder aan.

‘Laat Lotte maar even,’ zei hij.

www.defonteinkinderboeken.nl

Oorspronkelijke titel: *What World is Left*

Verschenen bij Orca Book Publishers

© 2008 Monique Polak

Voor deze uitgave:

© 2012 Uitgeverij De Fontein, Utrecht

Vertaling: Hanneke Majoor

Omslagafbeelding: gebruikt met toestemming van/ter beschikking gesteld door het United States Holocaust Memorial Museum, met dank aan Ivan Vojtech Fric

Foto op pagina 195: Monique Dykstra

Omslagontwerp: Zeno

Grafische verzorging: BECO DTP-Productions, Epe

Hoewel er duidelijke regels zijn voor de schrijfwijze van de woorden Jood en jood, en hun afgeleiden, is in het kader van de leesbaarheid in dit boek gekozen voor een uniforme spelling.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 261 3245 2

NUR 283, 284, 302